

Les transformacions de la masoveria gironina en el segle xx

Enric Sagner Hom

Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines

A Catalunya, des d'inicis de l'època moderna, una de les formes dominants de contractació agrària –especialment a la part oriental de la regió– ha estat la masoveria. Aquesta figura, com tantes altres institucions socials, ha estat una realitat dinàmica i, per tant, amb un significat difícil de fixar fora del seu context històric i geogràfic.¹ Potser per això, els diccionaris de la llengua no solen considerar el significat de la masoveria com a modalitat de contractació agrària² i, quan ho fan, cauen en una simplificació atemporal que, a més de ser incorrecta, incomoda els historiadors.³ Si històricament la masoveria va constituir un marc de regles contractuals prou dinàmic i plàstic per dificultar-ne una definició simple, això va accentuar-se durant el segle xx, paral·lelament als intensos processos de reestructuració tècnica, econòmica i social del sector agrari.

Amb l'objectiu de precisar millor les característiques i les transformacions de la masoveria durant el segle xx, un equip format per membres de l'Associació d'Història Rural de les Comarques

Gironines i de l'Associació de Masos de Torroella de Montgrí i l'Estartit, hem dut a terme una recerca⁴ centrada en les masoveries de la regió de Girona. Metodològicament, el treball ha consistit en entrevistes orals en profunditat, amb un guió semiestructurat i respostes obertes. La pretensió ha estat que els testimonis proporcionessin informació de caràcter personal sobre les seves experiències i trajectòria vital. Les preguntes s'han orientat a conèixer la figura del masover i de la seva família, el seu patrimoni, l'organització del treball, la dinàmica i l'evolució del règim de la masoveria, les relacions entre masover i propietari, les condicions de vida en les masoveries... S'han fet un total de 39 entrevistes a masovers i masoveres de les comarques gironines, de les quals 11 corresponen a dones. Tot i pertànyer a cohorts diferents, els testimonis majoritàriament varen néixer entre el 1910 i el 1940.

Les transformacions experimentades per les masoveries durant del segle xx s'han de situar en el context d'una caiguda gra-

dual de la renda de la terra que arrenca de finals del segle xix –amb les crisis que varen afectar els tres cultius mediterranis: el blat, la vinya i l'olivera–. Aquest procés ha començat a ser estudiat en els darrers anys a partir d'arxius privats de famílies rendistes, i a hores d'ara disposem d'algunes anàlisis de cas que cobreixen, bàsicament, el període anterior a la Guerra Civil.⁵ Encara es coneixen pocs detalls sobre la segona meitat del segle xx, quan la davallada va intensificar-se, però, en qualsevol cas, les dades disponibles indiquen que l'evolució de la renda de la terra va condicionar les estratègies i opcions dels propietaris agraris amb relació a les seves masoveries. A grans trets, poden observar-se dues grans etapes. Fins a la dècada del 1960 la disminució de l'ingrés agrari dels propietaris aparentment no afavorí una resposta activa per part seva, però sí una creixent relaxació en els sistemes de control i en els instruments d'exacció. A partir del 1960, la disminució d'actius, l'èxode rural, l'abandonament de masos i la pèrdua de valor dels productes forestals, varen generar un nou escenari davant del qual els propietaris reaccionaren de forma divergent: en algunes ocasions venent patrimoni –amb certa freqüència als mateixos masovers–, en altres arrendant les terres al marge de les masies, i en altres assumint ells mateixos la gestió directa de les explotacions fins al punt que alguns es convertiren en agricultors o ramaders. En qualsevol cas, aquest conjunt de reaccions varen intensificar al-

*Masover del mas Puig de Torroella de Montgrí
segant amb una segadora d'usurda (sense data).
Autor desconegut.*

guns dels trets desenvolupats durant la primera meitat del segle i, alhora, varen tenir com a conseqüència la substitució de la masoveria per altres sistemes d'explotació.

Durant les primeres dècades del segle xx es produí un debat sobre l'adequació de masoveria parciària dominant a les necessitats de modernització del sector agrari. L'objecte de molts articulistes era com reformar els "tractes vells" per tal d'afavorir les inversions i la transformació de les explotacions. Si haguéssim de fer cas del que exposaven Jaume Rosich –president de la Federació Sindical Agrària– o Pelayo Negre –secretari de la mateixa Federació i un dels majors propietaris gironins–, durant el primer terç

del segle s'haurien estat difonent i imposant uns "tractes nous" caracteritzats per una major implicació del propietari en la direcció i en l'aportació de capital a les explotacions. Aquesta imatge, però, està en clara contradicció amb els casos concrets que han pogut ser estudiats fins ara. És més, entre aquests casos hi ha patrimonis de dirigents agraris –com el de Jaume Maspons o del mateix Pelayo Negre– que publicitaven i propugnaven aquests nous tractes, però que mantenien un règim de masoveria molt convencional.⁶

Els debats en la premsa agronòmica no són pas cap indicatiu dels canvis que s'estaven produint en la masoveria, però serveixen per detectar que s'estava traves-

sant una situació de crisi. Les noves línies d'especialització agrària que varen anar sortint com a resposta a les condicions deixades per les crisis finiseculars no sempre podien desenvolupar-se adequadament en el marc de les masoveries. Les planes agrícoles gironines varen tendir a reorientar-se cap a una producció pecuària integrada dins les explotacions. Això exigia canviar els cultius, deixar de produir tants cereals (blat, ordi, etc.) i augmentar les extensions de farratges.⁷ Paradoxalment, però, els contractes escrits no semblen haver incorporat aquest canvi i, per exemple, varen continuar limitant l'extensió d'usurdes i esparcets.⁸ Els propietaris de masos d'aquestes planes tampoc varen mostrar-se massa interessats a participar en els negocis de cria i engrèix de bestiar dels seus masovers ni varen contribuir a finançar les necessitats de capital d'explotació que comportava. Es pot afirmar, aleshores, que la masoveria fou un fre per a la modernització agrària? Aquesta és la tesi que bona part de la teoria econòmica ha sostingut des d'Arthur Young. Tanmateix, en el cas gironí no sembla pas tan clar, entre altres motius perquè molts masovers varen augmentar, abans de 1960, la dotació ramadera dels masos, varen trencar amb el domini cerealícol i varen participar i promoure el moviment general de modernització agrària. Una antropòloga japonesa que a finals dels anys setanta va estudiar les masoveries de la zona de Besalú (Garrotxa) afirmava que fins a la fi dels anys cinquanta l'economia

dels masos d'aquella àrea es caracteritzava per produir "a little bit of everything", com sempre s'havia fet.⁹ Tot i que la seva interpretació es dirigia a ressaltar el baix nivell d'especialització productiva dels masos i, per tant, un cert grau d'endarreriment, de fet quan detallava les produccions i cultius esmentava algunes novetats històricament significatives: al costat del blat, la civada i alguns ceps de vinya, tots els masos semblaven userda i tenien un petit nombre de vaques de llet i porcs. La presència generalitzada d'userda i de vaques de llet, elements pràcticament absents un segle abans, és un indicatiu clar que alguna cosa havia canviat en les masoveries. Una altra pista simptomàtica ens la dóna el primer cens agrari espanyol, de l'any 1962. Segons les dades d'aquest cens, el 54% del pes viu ramader de la província de Girona es concentrava en les explotacions de 5 a 30 hectàrees d'extensió, justament aquella que es corresponia amb la forquilla d'extensions habituals de les masoveries.

Com va ser possible? D'entrada pel protagonisme adquirit pels masovers en la gestió de les finques. Quan hem demanat als masovers que expliquessin el paper que jugava el propietari a l'hora de prendre les decisions productives més importants –què calia cultivar? Quanta superfície es podia dedicar a cada cultiu? En quines terres calia fer-ho?– tendeixen a explicar que aquell no hi intervenia, que les decisions productives les prenen ells. Pot deduir-se que des de la crisi agrària de finals del segle XIX es devien

accentuar les actituds rendistes i absentistes dels propietaris i que això devia facilitar la presa unilateral de decisions per part dels masovers. També el testimoni d'alguns propietaris va en la mateixa direcció:

El masover, abans, era pràcticament terra i molt poc bestiar. Després va venir de que per viure necessitaven tenir bestiar, perquè de la terra, doncs, en quedava poc i necessitaven més. I aleshores, què es va fer? Per no canviar el contracte amb l'amo, van començar a arreglar, a adaptar ells una mica els baixos de les cases i començar-hi a ficar bestiar (...) Aleshores, aixís no es va tenir que modificar el contracte.

Un segon element explicatiu, i que apunta en una direcció similar, és la transformació dels tractes en arrendaments monetaris. La masoveria habitualment ha estat associada a la parceria. Encara en la darrera Llei de con-

tractes de conreu aprovada pel Parlament de Catalunya (6 febrer 2008), la masoveria només figura dins el mateix capítol que la parceria. En el cas de la regió de Girona, la fórmula històricament predominant havia estat la participació dels fruits al terç (per a les collites principals), sense aportacions dels propietaris al capital circulant (llavors, bestiar, fertilitzants i altres costos de producció). Tanmateix, una de les constatacions que hem pogut fer en el decurs del treball de camp és la clara tendència de les masoveries a evolucionar cap a un règim d'arrendament monetari, sense perdre tanmateix el caràcter de masoveria i tot sovint sense que es produeixi un canvi de masovers en el mas. Aquest procés arrencava, probablement, en les primeres dècades del segle XX. I ja en les dècades anteriors a la Guerra Civil, l'arrendament devia tenir un pes important en el món

de les masoveries, fins i tot tendent a una situació de paritat respecte de la parceria. Després de la Guerra Civil (1936-1939) es produí un lleuger reforçament dels tractes parciaris que s'explica en bona mesura per l'interès dels propietaris a percebre la renda en fruits per tal de poder-la comercialitzar en el mercat negre existent durant la postguerra. Però amb posterioritat a la dècada de 1950, les parceries varen tornar a recular de forma significativa i aquesta reculada va adquirir una intensitat realment important a finals dels anys vuitanta i a partir dels noranta, quan coincideix amb una fase aguda d'abandonament de l'activitat agrària, bé per jubilació sense continuïtat intergeneracional, bé pel canvi de sector d'activitat dels masovers per motius econòmics.

Aquesta tendència cap a l'arrendament és confirmada pels censos agraris. En el cens de 1962, si hom es fixa en la franja d'explotacions gironines situades entre les 5 i les 30 hectàrees –que cobreix les extensions habituals en els masos agrícoles–, pot observar-se que el percentatge d'explotacions a parceria era només del 18%. Una proporció baixa que, de fet, recull la reculada experimentada per aquest règim d'explotació al llarg de la primera meitat del segle i que va continuar experimentant en les dècades següents. En el cens de 1972 el percentatge de parceria en la mateixa franja d'explotacions ja només arribava a l'11%, mentre que l'arrendament havia ascendit al 28%. Actualment, segons el cens de 1999, la parceria ha

quedat com un residu irrellevant, mentre que l'arrendament no ha deixat de créixer, fins i tot a costa de l'explotació directa. En qualsevol cas, l'avenç de l'arrendament monetari en els masos, a costa de la parceria, va tenir implicacions importants sobre les formes de gestionar les finques, bàsicament perquè l'arrendament deixava més lliure al masover a l'hora de decidir les estratègies de cultiu.

La progressiva substitució de parceries per arrendaments en les masoveries és un signe del protagonisme dels masovers en el procés de canvi agrari i de desenvolupament ramader; i també es pot interpretar com un indicatiu de la renúncia dels propietaris a dirigir-lo i participar-hi. Tanmateix, també cal indicar que aquest protagonisme no passava només per l'arrendament. Molts testimonis expliquen que, dins els tractes de parceria ells ja tenien una gran autonomia a l'hora de

prendre les decisions productives més importants i que el propietari no hi intervenia o ho feia de forma molt limitada.

Finalment en la resolució d'aquesta aparent paradoxa entre l'immobilisme de les parceries i la transformació del sector, també cal afegir que des de principis del segle es constata una tendència dels propietaris a vendre terres als agricultors. Tot sovint, especialment en les planes agrícoles, els masos es varen fragmentar i les parcel·les varen ser venudes a petits pagesos. També tenim constància de masovers que varen adquirir masos (o cortals) sencers.¹⁰ Josep Pla, el 1952, va recollir aquesta “permanent, callada positiva revolució” que s'estava fent “sobre les taules dels notaris” i que va permetre que la propietat dels masos passés “dels propietaris absents i desertors als masovers”.¹¹ Una revolució que hauria tingut major impacte en les planes agrícoles que en les àrees de muntanya.

La masoveria des del 1960

En termes generals, fins a la dècada del 1950, la transformació productiva dels masos i, molt especialment, la seva reorientació cap a una ramaderia integrada en l'explotació, va avançar en la mesura que va transferir-se als pagesos –a través de vendes, d'arrendaments, o d'un absentista *laissez-faire*– el cost de la transformació de les finques. Potser per això Girona, que havia estat amb diferència la província catalana amb major densitat ramadera en el segle XIX, va evolucionar més lentament que altres

Masovers de la Casa Gran del marquès de Camps de Vilatenim, davant del mas (1940-1941). Imatge procedent de l'Arxiu Comarcal Alt Empordà. Col·lecció d'imatges de F. Alegri. Autor desconegut.

zones i, en els censos posteriors a 1980, fins i tot es troba per sota de la densitat ramadera del conjunt català.

Val a dir, però, que des de la dècada del 1950, i molt especialment a partir dels anys seixanta, es va produir un canvi radical d'escenari. En un lapse de temps relativament breu, molts masovers varen abandonar els masos que havien explotat fins aleshores, i es van traslladar cap a viles i ciutats, i els propietaris es trobaren en la –per a ells– sorprenent situació de no trobar-los relleu. En aquella conjuntura, als factors d'expulsió –que podem resumir en un baix nivell d'ingrés i de vida–, s'hi afegiren nous factors d'atracció: les oportunitats obertes pel creixement urbà i industrial d'aquells anys. Molts masos quedaren buits i els seus propietaris ja no varen poder continuar explotant-los com ho havien fet els seus avantpassats i vivint de la renda:

Quan jo era petit, doncs, quan un masover marxava d'una casa pel motiu que fos, o per falta de salut, o per no sé què, o perquè se n'anava a una casa millor, doncs al menys en sortien una dotzena de pretendents que volien arrendar aquella finca, que quedava vacant. Fins que va arribar un moment de que un masover va marxar, la casa va quedar vacant i les terres –això pels anys, no sé, posem-hi... seixanta i pocs– i no va sortir cap pretendent. O sigui que quedava vacant la casa i les terres. I això va ser, o sigui per als meus pares, va ser un... fenomen raríssim, diquem-ne per dir-ho d'alguna manera, perquè això és que no

havia passat mai, no havia passat mai. Però això ja era una senyal inequívoca de què estàvem a dintre d'un procés, d'una evolució total.

La crisi en l'oferta de masovers va accentuar els canvis que ja s'havien començat a apuntar en les dècades anteriors i que tendien a suavitzar les obligacions exigides als masovers. On això no es produí, es va accelerar la marxa dels masovers. El relaxament de la masoveria es va intensificar en múltiples sentits: la taxa de sotració de la renda va tendir a reduir-se; molts pagaments monetaris es varen fossilitzar o varen evolucionar per sota de les tensions inflacionistes que els desvaloritzaven; moltes obligacions que tenien un component servil –des del lliurament anual d'un porc o de volateria, fins a determinats serveis en favor del propietari– varen desaparèixer... En algunes àrees es va permetre als masovers de residir fora del mas, a la vila. L'obligació d'habitar el mas, de fer-hi foc i llum, que s'es-

tenia al conjunt de la família masovera i al seu bestiar, i que, per tractadistes del dret consuetudinari com Victorino Santamaria,¹² eren el tret realment definitori i distintiu de la masoveria, va anar-se diluint. Alguns masovers, sense deixar de menar el mas, varen comprar cases al poble i acabaren vivint-hi permanentment.¹³ Al darrere d'aquest procés hi havia una escassa oferta de masovers, però també un creixent deteriorament dels edificis de les masoveries en què coincideixen molts testimonis; uns edificis que rebien poques atencions per part dels propietaris –en la mesura que aquestes despeses no els proporcionaven cap rendiment– i que també tenien poc manteniment tant per part dels masovers que els habitaven –donat que no veien que les poguessin recuperar.

Un altre element que emergeix de forma recurrent a partir dels anys seixanta és el creixent pes de les ocupacions fora del mas. Fins aleshores, la masoveria

—excepte en el cas de masos molt petits— requeria una dedicació plena tant del masover com del conjunt de membres de la seva família. Fins i tot molts contractes del segle XIX prohibien al masover d'arrendar o cultivar terra fora del mas. La composició de la família —el nombre de braços— havia estat un criteri important en el passat quan un propietari havia de seleccionar un nou masover. Des de mitjan segle XX, però, tant la creixent mecanització com l'aparició de noves ocupacions en el sector secundari o terciari varen alterar la plena dedicació del masover a la finca. Va aparèixer un fenomen de pluriactivitat externa que, si bé havia estat habitual entre els menestrals i petits pagesos, a penes havia tingut fins aleshores rellevància entre els masovers, almenys els de les planes agrícoles. Una pluriactivitat que va afectar no només alguns membres de la família masovera, sinó el mateix cap de l'explotació.

La relaxació de la masoveria també va afectar el control social exercit pels propietaris. La tutela política i religiosa que en èpoques anteriors havien exercit els amos sobre els masovers —i que arribava a l'extrem de fer constar, entre les clàusules del contracte, l'obligació d'assistir a missa— es va anar diluint una vegada tancada la primera etapa de postguerra, i va reduir-se més a mesura que s'accentuaven les dificultats per trobar nous masovers. Els testimonis entrevistats, la major part dels quals varen arribar a ser els caps familiars i, per tant, a tenir tractes directes amb el propietari, amb

posterioritat a la Guerra Civil, no tenen la impressió que els propietaris haguessin exercit sobre ells un control massa intens ni visible. Val a dir, tanmateix, que bona part d'ells també confirma el tòpic del masover com a individu políticament conservador, amb forts vincles amb l'església catòlica, i amb una participació mínima en la vida associativa local.

En qualsevol cas, ja per acabar, és interessant constatar que tot aquest procés no sembla haver donat lloc a manifestacions prou visibles de conflicte. Per utilitzar la terminologia de Hirschman,¹⁴ les tensions varen resoldre's a través de la *sortida*, de l'abandonament del mas, sense majors estridències. És més, la memòria que serveixen els antics masovers sobre la seva experiència en la masoveria i sobre les relacions amb els propietaris és d'una placidesa idíl·lica, que, tot i preveure-la, resulta xocant per a l'entrevistador. El conflicte no va existir. Fins i tot la menor discrepància o tensió és negada. Paradoxalment, el testimoni dels propietaris,¹⁵ tot i insistir també en un marc general de relacions calmades, ens ha proporcionat més casos de fricció i de conflicte que no pas el testimoni dels masovers. Potser la relaxació del règim de masoveria i el creixent absentisme dels propietaris —conformats a percebre una renda que d'any en any s'anava desvaloritzant— varen contribuir a sostenir el mite pairalista sobre la masoveria?

El corol·lari final d'aquest procés, perceptible en les darreres dècades del nou-cents, ha estat la

pràctica desaparició de la masoveria i dels masovers. Avui ja no queden masovers i els pocs que encara reben aquest qualificatiu tenen poc a veure amb el treball agrari i molt amb el servei domèstic. Un anunci publicat fa un parell d'anys a la secció d'ofertes de treball d'un diari local il·lustra prou bé el que, a dia d'avui, és el punt d'arribada de la masoveria. Diu així: "Gestoria Mension de Figueres selecciona: MASOVERS. S'ofereix allotjament i subministraments pagats en una masia situada a Calonge (Baix Empordà). Es requereix: Home i dona d'edat entre 35 i 55 anys; traslladar-se a viure a Calonge; amb habilitats jardineres i culinàries".¹⁶ Un bon exemple sobre la capacitat de la llengua per transformar el significat de les paraules.

NOTES

1. L'anàlisi d'una àmplia mostra de contractes de masoveria entre 1400 i 1895 va posar en evidència la inexistència de clàusules permanents i la plasticitat de les formes adoptades per la masoveria. Vegeu CONGOST, Rosa; GIFRE, Pere; SAGUER, Enric; TORRES, Xavier (1999) "L'evolució del contracte de masoveria (Girona, s. XIV-XVIII)". A: CONGOST, Rosa; TO, Lluís (ed.) *Homes, masos, història. La Catalunya del Nord-est (segles XI-XX)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 269-297.

2. Tant el *Diccionari català-valencià-balear* (Alcover-Moll) com el *Diccionari de la llengua catalana* de l'IEC (2a edició) només admeten el terme "masove-

ria" en el sentit de mas o masia cedit pel propietari a un masover, per tant com a entitat física i no pas com a tipus de contracte agrari.

3. Vegeu a tall d'exemple, la definició proposada recentment pel *Diccionari de dret Civil* editat pel Departament de Justícia i el TERMCAT: "Contracte de parceria pel qual una persona s'obliga a conrear la finca d'una altra, viure en la propietat, lliurar-li la part pactada dels fruits i actuar com a administrador o apoderat del propietari".

4. "Els masovers de la regió de Girona, 1930-2000. Memòria d'un món rural en transformació (segona fase)". Recerca de l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya (modalitat "Anàlisi"), desenvolupada entre els anys 2005 i 2007. Podeu obtenir-ne més informació al web <http://www.ddgi.cat/historiarural/masovers/>

5. GARRABOU, Ramon; PLANAS, Jordi; SAGUER, Enric (2001) *Un capitalismo imposible? La gestió de la gran propietat agrària a la Catalunya contemporània*. Vic: Eumo; GARRABOU, Ramon; PLANAS, Jordi; SAGUER, Enric (2001) "Sharecropping and management of large rural estates in contemporary Catalonia". *The Journal of Peasant Studies*, 28, 3, p. 89-108 ; PLANAS, Jordi (1994) "Agrarisme i gestió de la propietat al primer terç del segle XX. Un exemple significatiu: Jaume Maspons i Camarasa (1872-1934)". *Estudis d'Història Agrària*, 10, p. 57-83; PASCUAL, Pere (2000) *Els Torelló. Una família igualadina d'advocats i propietaris*, 2 vol. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana; PUJOL ANDREU, Josep (1999) "Trabajo asalariado y actividad agraria en *Can Codorniu*: un caso excepcional en la explotación del viñedo catalán durante el primer tercio del siglo XX". A: CARRERAS, Albert i altres (ed.) *La industrialización y el desarrollo económico de España*, vol. 1. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, p. 479-506; SAGUER, Enric (2007) "La *Acción Social* en casa. Gestión patrimonial de un dirigente sindical (Pelayo Negre Pastell, 1921-1936)". A: ROBLEDO, Ricardo; LÓPEZ, Santiago (ed.) *¿Interés particular, bienestar público?: grandes patrimonios y reformas agrarias*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza.

6. PLANAS, "Agrarisme i gestió..." ; SAGUER, "La *Acción Social* en casa..."

7. AGUILÓ CORTÉS, Isidoro (1909) *Mejoras en el cultivo del trigo*. Girona: Taller de Imprenta del Hospicio Provincial.

8. Una mostra d'aquestes limitacions la relata el testimoni següent: "Ells [els masovers] volien fer menjar pel bestiar, però se'ls hi acotava perquè sinó hi haguessin fet tota la finca per menjar del bestiar aquí no haguéssim rebut res de la parceria. Per tan se'ls obligava a fer el blat i el blat de moro i se'ls hi deixava algun camp per fer menjar pel bestiar."

9. TAMANOI, Mariko (1983) "Reconsidering the concept of post-peasantry. The transformation of the masoveria system in old-catalonia". *Ethnology*, 22 (4): 295-305.

10. Vegeu, per exemple, el cas recollit per FIGUERAS, Narcís; PUIGVERT, Joaquim M. (1998) *Tribulacions d'un masover fadrister: Narcís Ciurana, de Maçanet de la Selva, i el seu llibre de comptes i memòries, 1886-1912*, Maçanet de la Selva, Taller d'Història de Maçanet de la Selva / Centre d'Estudis Selvatans.

11. Citat per CONGOST, Rosa; FERRER, Llorenç; SAGUER, Enric (2003) "Transformacions en el sistema de mas i en el paisatge agrari contemporanis (1800-1950)". A: CONGOST, Rosa; JOVER, Gabriel; BIAGIOLI, Giuliana (ed.) *L'organització de l'espai rural a l'Europa Mediterrània. Masos, possessions, poderi*. Girona: CCG edicions; Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines; Universitat de Girona, p. 97-123.

12. SANTAMARÍA Y TOUS, Victorino (1901) *Derecho consuetudinario y economía popular de las provincias de Tarragona y Barcelona con indicaciones de las de Gerona y Lérida*. Madrid: Imprenta del Asilo de Huérfanos del Sagrado Corazón de Jesús.

13. A aquest fenomen ja s'hi havia referit M. Tamanoi, tot observant les mutacions de la masoveria a la zona de Besalú. Vegeu TAMANOI, Mariko (1982) *The changing peasant society in Catalonia: The transformation of the masoveria system*. Illinois: Universitat d'Evanston, p. 123 [tesi doctoral].

14. HIRSCHMAN, Albert (1970) *Salida, Voz y Lealtad*. Mexico: Fondo de Cultura Económica.

15. Vegeu: SAGUER HOM, Enric (2005) *Els últims hereus. Història oral dels*

propietaris gironins, 1930, 2000. Barcelona: Departament de Cultura. Aquest volum és el resultat d'una altra recerca de l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya, "Memòria d'un món rural en transformació (la regió de Girona, 1930-2000). Fase 1: La veu dels hisendats", feta entre els anys 2001 i 2002 també per l'Associació d'Història Rural de les comarques gironines.

16. *Punt Diari*, 30 octubre 2005.